

PRZEKONANIA POST-KRYTYCZNE A EMOCJE WZGLĘDEM BOGA EKSPLORACYJNE BADANIA W PRÓBIE POLSKIEJ

Beata Zarzycka

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Catholic University of Lublin

POST-CRITICAL BELIEFS AND EMOTIONS TOWARDS GOD AN EXPLORATORY STUDY IN A POLISH SAMPLE

Summary. In the epilogue of his work, Wulff (1999) presented the concept of post-critical beliefs as a proposal for the description of religion in the context of continuous secularization processes and socio-cultural changes. According to Wulff (1999), we may place potential attitudes toward religion in a two-dimensional space in which the vertical dimension means Inclusion *vs.* Exclusion of Transcendence and the horizontal one-Literal *vs.* Symbolic Interpretation of religion. The presented research is an attempt to find out whether emotions toward God are related to the attitudes toward religion separated by Wulff. The results of our research show that Orthodoxy and Second Naiveté correlate positively with Positive Emotions and Sense of Guilt whereas External Critique and Relativism correlate positively with Anger toward God.

Key words: religiosity, post-critical belief, emotions toward God

Wprowadzenie

Wulff (1991, 1999) w epilogu swojego podręcznika przedstawił koncepcję postaw wobec religii, w dobie zmian kulturowych i procesów postępującej sekularyzacji. Zdaniem Wulffa (1991, 1999) potencjalne podejścia do religii można umieścić w przestrzeni dwuwymiarowej. Wymiar pionowy opisuje Włączenie *vs.* Wykluczenie Transcendencji, wymiar poziomy – sposób interpretacji treści religijnych na kontinuum Literalny *vs.* Symboliczny. Hutsebaut (Hutsebaut, 1996; zob. także Fontaine i in., 2003) skonstruował Skalę Przekonań Post-krytycznych (PCBS), do pomiaru wyodrębnionych przez Wulffa postaw wobec religii. Na podstawie licznych badań stwierdzono, że w krajach, w których dominuje tradycja rzymskokatolicka, podejścia do religii mogą być trafnie mierzone przy pomocy PCBS (zob. Duriez,

Adres do korespondencji: Beata Zarzycka, e-mail, zarzycka@kul.lublin.pl

Fontaine, Hutsebaut, 2000). Adaptacja metody do polskich warunków kulturowych otworzyła nowe możliwości badań nad zjawiskiem religijności na gruncie polskim (zob. Bartczuk, Wiechetek, Zarzycka, w druku).

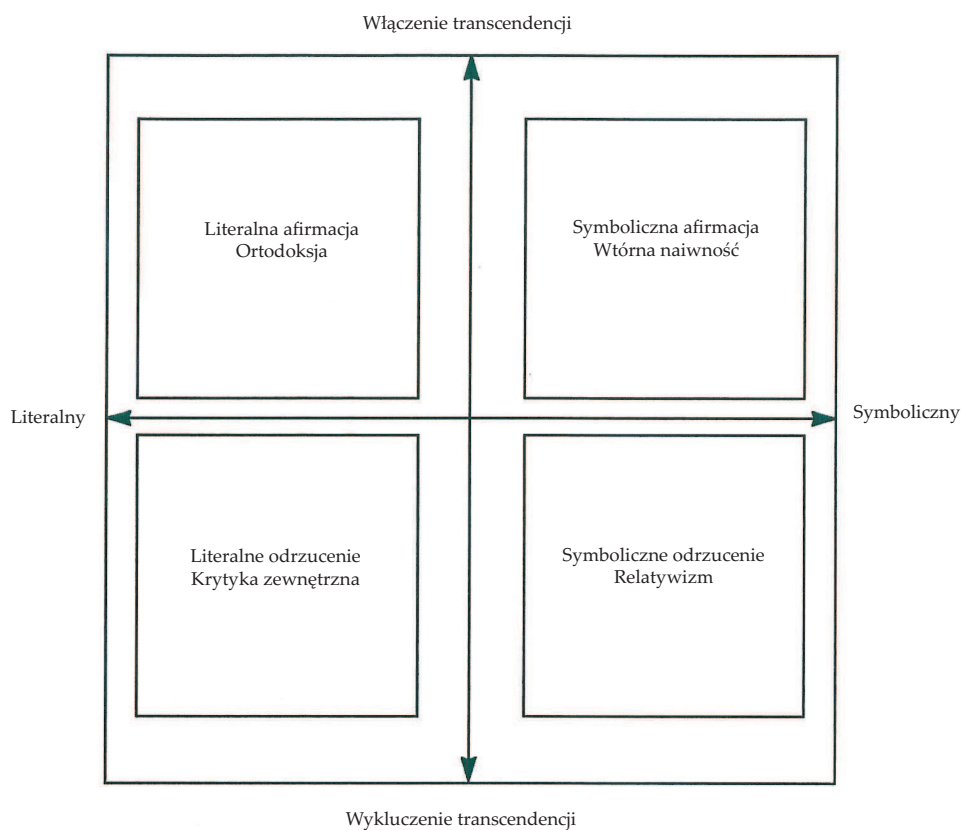
Prezentowane tutaj rezultaty nawiązują do studiów Durieza i Hutsebauta (2001), w których analizowane były związki postaw wobec religii z emocjami religijnymi. Rezultaty tych badań wykazały, że w próbie belgijskiej Relatywizm nie korelował w ogóle z emocjami religijnymi, Wtórna naiwność korelowała tylko z emocjami pozytywnymi, a Krytyka zewnętrzna – z negatywnymi, natomiast Ortodoksja korelowała dodatnio zarówno z emocjami pozytywnymi, jak i negatywnymi. Nawiązując do tych wyników, zaplanowano badania, ukierunkowane na eksplorację zależności między postawami wobec religii i emocjami względem Boga w próbie polskich katolików. Uzyskane rezultaty mogą stanowić przesłankę do wnioskowania o specyfice opracowanego przez Wulffa konstruktów teoretycznego i jego kulturowych uwarunkowaniach. Ponieważ ani dotychczasowe badania, ani założenia teoretyczne nie odnoszą się wprost do podejmowanych tutaj kwestii, potraktowano je jako eksploracyjne same w sobie. Najpierw przedstawiono model Wulffa (1999) i skalę PCBS (Fontaine i in., 2003), a następnie koncepcję emocji względem Boga (Huber, Richard, 2010).

Model Wulffa i Skala Przekonań Post-krytycznych

Według Wulffa (1991, 1999) potencjalne podejścia do religii można umieścić w przestrzeni dwuwymiarowej. Wymiar wertykalny (Włączenie *vs.* Wykluczenie Transcendencji) określa stopień przyznawania obiektom religijnym miejsca w rzeczywistości transcendentnej lub ograniczania ich do procesów immanentnych dla świata doczesnego. Wymiar horyzontalny (interpretacja Literalna *vs.* Symboliczna) określa sposób rozumienia treści religijnych. W rezultacie skrzyżowania tych dwóch dymensji powstają cztery kwadraty, odzwierciedlające potencjalne style myślenia o religii (zob. rycina 1) (Bartczuk, Wiechetek, Zarzycka, w druku):

- Literalna afirmacja oznacza stanowisko, w którym uznawana jest realność przedmiotu religijnego, a religia interpretowana jest dosłownie. Przykładem takiej postawy jest fundamentalizm religijny. Reprezentanci literalnej afirmacji uzyskują wysokie wyniki w miarach uprzedzeń i są niżej oceniani w aspekcie rozwoju poznawczego i zdolności adaptacyjnych.
- Literalne zaprzeczenie reprezentuje stanowisko, w którym twierdzenia religijne rozumiane są dosłownie, ale ich prawdziwość jest odrzucana. W dotychczasowej literaturze psychologicznej postawy z tego kwadratu określano orientacją antyreligijną lub ateizmem.
- Symboliczne zaprzeczenie reprezentuje przekonania, w których odrzuca się realność przedmiotu religijnego, zamiast tego przyznaje się uprzywilejowane miejsce symbolicznemu znaczeniu mitu religijnego i rytuału. Postawę tę reprezentują takie konstrukty psychologiczne, jak na przykład stadium wiary indywidualno-refleksyjnej w typologii Fowlera, orientacja poszukująca Batsona i wymiar oświeconego przeciwprzekonania według Barrona (zob. Wulff, 1999).

- Symboliczna afirmacja oznacza stanowisko, w którym rzeczywistość transcendentna uznawana jest za realną, ale idee i przedmioty religijne nie są traktowane jako tożsame z nią. Zamiast tego poszukuje się symbolicznego znaczenia, zawartego w obiektach religijnych, które ostatecznie wskazuje poza nie.

Rycina 1. Integracja teoretycznego modelu Wulffa (1991, 1999) i skali PCBS (Hutsebaut, 1996) (por. Fontaine i in., 2003)

Zainspirowany koncepcją Wulffa (1999), Hutsebaut (1996) skonstruował Skalę Przekonań Post-krytycznych (PCBS) do pomiaru wyróżnionych przez Wulffa postaw wobec religii. Odpowiednikiem Literalnej afirmacji jest skala Ortodoksji, a Literalnego odrzucenia – Krytyka zewnętrzna, miarą Symbolicznego odrzucenia jest Relatywizm, a Symbolicznej afirmacji – Wtórna naiwność (Fontaine i in., 2003).

Emocje względem Boga

Emocje względem Boga pojawiają się w kontekstach religijnych (np. Kościół, grupa religijna, celebracje religijne) i sytuacjach, w których ludzie próbują wypełnić pozornie świeckie aspekty życia (np. rodzina, kariera, wydarzenia) znaczeniem religijnym (Emmons, 2003). Huber i Richard (2010) dokonali kategoryzacji emocji religijnych, opierając się na dwóch założeniach. Pierwsze dotyczy ich zróżnicowania pod względem wartościowości (znaku): emocje względem Boga odzwierciedlają podstawowe psychologiczne rozróżnienie na afekt pozytywny (przyjemny) i negatywny (przykry). Drugie uwzględnia aspekt treściowy: treści emocji doświadczanych względem Boga nawiązują do trzech kategorii teologicznych, ważnych w systemach religii abrahamistycznych: świętości, opatrności i sprawiedliwości. W zależności od indywidualnego postrzegania i oceny wartości psychologicznej wymienionych kategorii teologicznych, człowiek może doświadczać różnych emocji. Na przykład osoba, która posiada pozytywne rozumienie opatrności Bożej może czuć się bezpieczna i chroniona. Postrzeganiu Boga jako troskliwego i życzliwego mogą towarzyszyć uczucia zaufania i bezpieczeństwa, a jako nieżyczliwego – gniew. Przekonanie, że Bóg jest sprawiedliwy może wiązać się z poczuciem winy, wstydem, lękiem lub uwolnieniem od winy i radością. Świadomości, że Bóg jest święty, wszechmocny i nieuchwytny, mogą towarzyszyć szacunek i cześć, lecz również obawa i lęk (por. Otto, 1917/1968; zob. Huber, Richard, 2010). Tabela 1 zawiera emocje pozytywne i negatywne charakterystyczne dla wymienionych kategorii teologicznych opisujących Boga.

Tabela 1. Psychologiczne i teologiczne wymiary emocji do Boga (por. Huber, Richard, 2010)

Kategorie teologiczne	Wartościowość psychologiczna	
	Pozytywna	Negatywna
Świętość	Szacunek	Lęk
Opatrność	Nadzieja	Gniew
Sprawiedliwość	Uwolnienie od winy	Poczucie winy

Huber i Richard (2010) skonstruowali Skalę Emocji względem Boga, pozwalającą na pomiar trzech typów emocji pozytywnych i negatywnych.

Metoda

Osoby badane

Badanie zostało przeprowadzone na grupie 636 osób dorosłych, 333 kobiet i 303 mężczyzn, w wieku od 18 do 76 lat. Średnia wieku badanych wynosiła 41,70 lat ($SD = 16,78$). Wykształcenie podstawowe posiadało 50 (7,9%) osób, średnie – 376 (59,1%) i wyższe – 210 (33%).

Pomiar

W badaniach zastosowano Skalę Przekonań Post-krytycznych Hutsebauta (1996; Fontaine i in., 2003) i Skalę Emocji względem Boga (EtG) Hubera i Richarda (2010).

Skala Przekonań Post-krytycznych. Skala Przekonań Post-krytycznych (PCBS) Hutsebauta (Hutsebaut, 1996, 1997; Duriez, Fontaine, Hutsebaut, 2000; Fontaine i in., 2003) jest kwestionariuszem utworzonym przez 33 twierdzenia, należące do 4 podskal: Ortodoksji (7 pozycji), Krytyki zewnętrznej (8), Relatywizmu (6) i Wtórnej naiwności (7). Odpowiedzi udzielane są na 7-punktowym formacie wyrażającym zgodę respondenta. Spójność wewnętrzną PCBS obliczono według wzoru Cronbacha dla różnych prób osób dorosłych. Najwyższą rzetelność uzyskała Krytyka zewnętrzna ($\alpha = 0,84-0,90$). Rzetelność skali Ortodoksji wynosiła $\alpha = 0,50-0,73$, Wtórnej naiwności $\alpha = 0,56-0,71$ i Relatywizmu $\alpha = 0,68-0,74$. Oszacowania spójności wewnętrznej pozycji tej skali w prezentowanej tutaj próbie wynoszą: $\alpha = 0,71$ dla Ortodoksji ($M = 4,38$; $SD = 1,12$), $\alpha = 0,87$ dla Krytyki zewnętrznej ($M = 3,15$; $SD = 0,99$), $\alpha = 0,72$ dla Relatywizmu ($M = 4,03$; $SD = 0,96$) i $\alpha = 0,72$ dla Wtórnej naiwności ($M = 4,93$; $SD = 0,78$). Ortodoksja korelowała ujemnie z Krytyką zewnętrzną i Relatywizmem oraz dodatnio z Wtórnią naiwnością. Krytyka zewnętrzna korelowała dodatnio z Relatywizmem i ujemnie z Wtórnią naiwnością. Relatywizm i Wtórna naiwność korelowały ze sobą ujemnie. Autorami polskiej adaptacji PCBS są Bartczuk, Wiechetek i Zarzycka (w druku).

Skala Emocji względem Boga. Skala EtG składa się z 16 pozycji, będących nazwami emocji, których człowiek może doświadczać względem Boga. Respondent zaznacza na skali 5-punktowej względną częstość występowania sytuacji, w których przeżywa każdą z emocji. W założeniu autorów EtG miała badać trzy rodzaje emocji pozytywnych (Bezpieczeństwo, Cześć, Uwolnienie od winy) i trzy negatywnych (Gniew, Lęk, Wina) (zob. tabela 1). Jednak confirmacyjna analiza czynnikowa oryginalnej wersji niemieckiej i polskiej adaptacji wykazała różny status Emocji pozytywnych i negatywnych. Między podskładowymi Emocji pozytywnych wystąpiły wysokie interkorelacje, co wskazywało, że stanowią one homogeniczny czynnik. Emocje negatywne natomiast utworzyły trzy czynniki o niskich wzajemnych interkorelacjach. Huber i Richard (2010), pomimo wysokich interkorelacji między podczynnikiem Emocji pozytywnych, zdecydowali się traktować je jako oddzielne podskale, zgodnie z zakładanym modelem teoretycznym. Autorzy polskiej adaptacji natomiast zbudowali pojedynczą skalę zawierającą wszystkie pozytywne pozycje EtG (por. Zarzycka, Bartczuk, w druku). W rezultacie polska adaptacja, w odróżnieniu od oryginału niemieckiego, nie posiada podskal w skali Emocje pozytywne. Emocje negatywne, zarówno w oryginale, jak również w adaptacji, odzwierciedlają trójczynnikową strukturę hierarchiczną, zgodną z modelem teoretycznym. Ostatecznie polska adaptacja EtG zawiera dwie skale główne: Emocji pozytywnych i Emocji negatywnych oraz trzy podskale w ramach Emocji negatywnych: Gniew, Lęk i Poczucie winy.

Emocje pozytywne ujmują subiektywną częstość występowania sytuacji, w których badany odczuwa pozytywny afekt względem Boga. Podskale tworzy 9 pozycji: zaufanie, cześć, radość, bezpieczeństwo, szczęście, nadzieja, wdzięczność, uwielbienie, uwolnienie od winy. Emocje negatywne ujmują subiektywną częstość występowania sytuacji, w których badany odczuwa negatywny afekt względem Boga. Wynik w skali jest średnią arytmetyczną uzyskaną z sumy wyników w podskalach: Gniew, Lęk i Poczucie winy. Podskala Gniewu ujmuje częstość uczuć gniewu i złości związanych z niezaspokojeniem przez Boga oczekiwań dotyczących opieki (opatrności) (2 pozycje). Podskala Lęku ujmuje częstość odczuwania lęku i strachu przed Bogiem, które mogą wynikać z przeżywania Go jako świętego (2 pozycje). Podskala Poczucia winy mierzy częstość przeżywania sytuacji, w których respondent odczuwa winę, zawiedzenie i wstyd przed Bogiem, związane z doświadczaniem Jego sprawiedliwości (3 pozycje).

W prezentowanych badaniach zastosowano autoryzowaną adaptację EtG, opracowaną przez Zarzycką i Bartczuka (w druku). Spójność wewnętrzną skali obliczono według wzoru Cronbacha na różnych próbach osób dorosłych. Wynosiła ona dla Emocji pozytywnych $\alpha = 0,90-0,96$, dla Emocji negatywnych $\alpha = 0,74-0,87$, dla Gniewu $\alpha = 0,74-0,84$, Lęku $\alpha = 0,69-0,89$ i Poczucia winy $\alpha = 0,67-0,76$. Oszacowania spójności wewnętrznej w prezentowanej próbie wynoszą: $\alpha = 0,93$ dla Emocji pozytywnych ($M = 3,67$; $SD = 0,84$), $\alpha = 0,78$ dla Emocji negatywnych ($M = 2,21$; $SD = 0,71$), $\alpha = 0,78$ dla Gniewu ($M = 1,95$; $SD = 0,82$), $\alpha = 0,78$ dla Lęku ($M = 2,59$; $SD = 0,99$) i $\alpha = 0,57$ dla Poczucia winy ($M = 2,80$; $SD = 0,95$).

Wyniki

W tabeli 2 przedstawiono korelacje między wymiarami PCBS i emocjami względem Boga w całej badanej grupie oraz w podgrupach kobiet i mężczyzn, a także poziomy istotności różnic między współczynnikami korelacji uzyskanymi przez kobiety i mężczyzn.

Postawy wobec religii, które zakładają włączenie Transcendencji (Ortodoksja, Wtórna naiwność) korelowały dodatnio, a postawy, które wykluczają Transcendencję (Krytyka zewnętrzna, Relatywizm) korelowały ujemnie z Emocjami pozytywnymi. Dodatkowo, Ortodoksja korelowała dodatnio z Lękiem i Poczuciem winy oraz ujemnie z Gniewem. Wtórna naiwność korelowała ujemnie z Gniewem i dodatnio z Poczuciem winy. Krytyka zewnętrzna korelowała dodatnio z Gniewem i ujemnie z Poczuciem winy, a Relatywizm – dodatnio z Gniewem oraz ujemnie z Lękiem i Poczuciem winy.

Odnotowano statystycznie istotne różnice między korelacjami uzyskanymi w grupie kobiet i mężczyzn. U mężczyzn istnieje silniejszy, w porównaniu do kobiet, dodatni związek Emocji pozytywnych i Wtórnej naiwności, natomiast u kobiet – silniejsza, ujemna zależność między Emocjami pozytywnymi i Krytyką zewnętrzną. Niektóre różnice między korelacjami uzyskanymi w grupie kobiet i mężczyzn miały charakter tendencji: u mężczyzn odnotowano silniejszy, w porównaniu do kobiet, dodatni związek Poczucia winy z Wtórnią naiwnością oraz ujemny związek Poczucia winy z Relatywizmem.

Tabela 2. Korelacje między skalami PCBS i emocjami względem Boga oraz poziom istotności różnic między współczynnikami korelacji w grupach kobiet i mężczyzn

Emocje	Grupa	Ortodoksja		Wtórna naiwność		Krytyka zewnętrzna		Relatywizm	
		<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
Pozytywne	K + M	0,58***		0,35***		-0,58***		-0,42***	
	K	0,58***	0,426	0,27***	0,024	-0,52***	0,049	-0,43***	0,274
	M	0,57***		0,41***		-0,61***		-0,39***	
Negatywne	K + M	-0,01		-0,17*		0,15**		0,05	
	K	-0,04		-0,18**	0,304	0,17**	0,222	0,08	
	M	0,03		-0,14*		0,11		0,05	
Gniew	K + M	-0,23***		-0,20**		0,29***		0,22***	
	K	-0,25***	0,215	-0,21***	0,302	0,30***	0,209	0,24***	0,149
	M	-0,19***		-0,17**		0,24***		0,16**	
Lęk	K + M	0,27***		-0,05		-0,09		-0,18**	
	K	0,24***	0,209	-0,06		-0,06		-0,15**	0,259
	M	0,30***		-0,04		-0,11		-0,20***	
Poczucie winy	K + M	0,26***		0,13*		-0,18**		-0,21**	
	K	0,25***	0,394	0,08	0,081	-0,21***	0,302	-0,15**	0,058
	M	0,27***		0,19**		-0,17**		-0,27***	

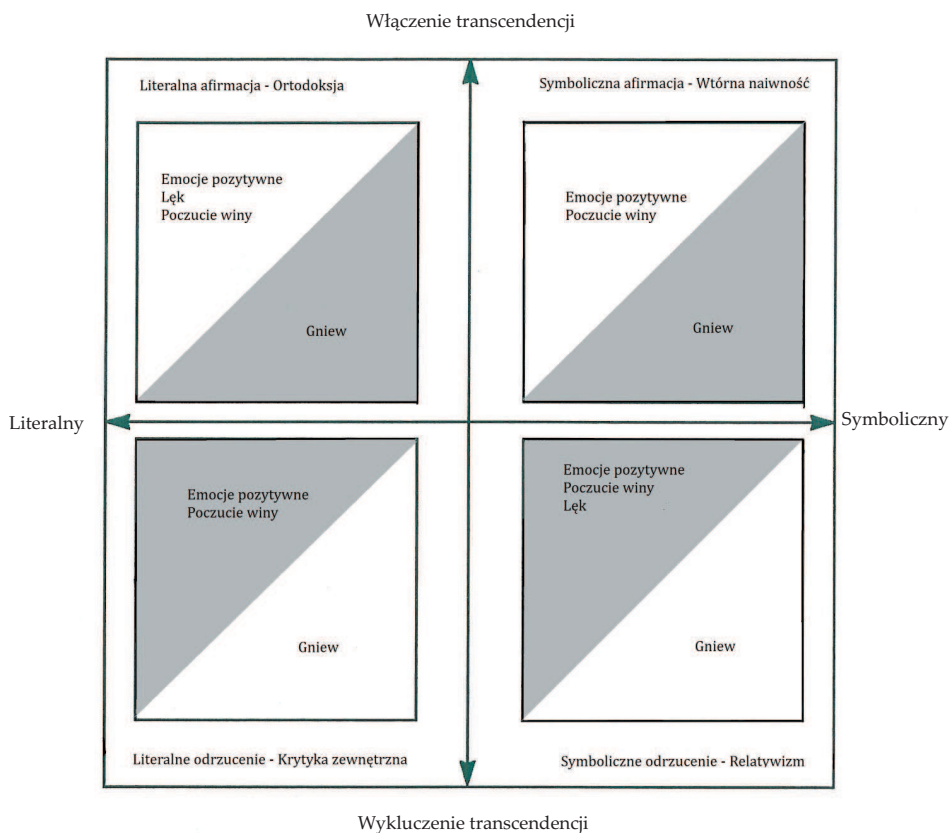
N = 636, * *p* < 0,05, ** *p* < 0,01, *** *p* < 0,001

Dyskusja

Przedstawione w tabeli 2 współczynniki korelacji między emocjami względem Boga i skalami PCBS: Ortodoksją, Krytyką zewnętrzną, Relatywizmem i Wtórna naiwnością, pozwalają wnioskować, że poszczególne postawy wobec religii różnią się emocjonalnym odniesieniem do Boga. Osoby z wysokimi wynikami w Ortodoksji i Wtórnej naiwności przeżywają zarówno pozytywne, jak też negatywne emocje względem Boga. Osoby z wysokimi wynikami w Krytyce zewnętrznej i Relatywizmie przeżywają religię w kontekście negatywnych odniesień emocjonalnych wobec Boga. Zatem, postawom zawierającym włączenie Transcendencji (Ortodoksja, Wtórna naiwność) towarzyszą zarówno pozytywne, jak i negatywne emocje do Boga, a postawom wykluczającym Transcendencję – tylko negatywne.

Konkluzja ta wymaga uszczegółowienia z uwzględnieniem zależności między PCBS i podskalami Emocji negatywnych. Otóż Emocjom pozytywnym, przeżywanym przez osoby z wysokimi wynikami w Ortodoksji, towarzyszy Poczucie winy i Lęk przed Bogiem. Natomiast Emocjom pozytywnym, przeżywanym przez oso-

by z wysokimi wynikami we Wtórnej naiwności towarzyszy tylko Poczucie winy. Gniew na Boga i niskie Poczucie winy towarzyszyły postawom Krytyki zewnętrznej i Relatywizmu. Wysoki Relatywizm dodatkowo współwystępował z niskim poziomem Lęku. Na rysunku 2 przedstawiono obrazowo uzyskane zależności. W model Wulffa zostały wpisane poszczególne emocje względem Boga. Kolorem białym oznaczono korelacje dodatnie, a kolorem szarym – korelacje ujemne.

Legenda:

- Korelacje dodatnie
- Korelacje ujemne

Rycina 2. Wizualna prezentacja zależności między emocjami względem Boga i podskalami PCBS

Podjmując próbę interpretacji tych wyników, można sformułować kilka wniosków. Po pierwsze akceptacji Transcendencji, a więc wierzeniu, towarzyszy pozytywny afekt względem Boga. Ten pozytywny afekt wpisany jest w postawę wierzenia, niezależnie od tego czy opiera się ona na literalnej (Ortodoksja), czy symbolicznej (Wtórna naiwność) interpretacji religii. W przypadku wierzenia opartego na interpretacji symbolicznej wyższą częstość pozytywnych emocji względem Boga sygnalizują mężczyźni niż kobiety. Po drugie wierzeniu, zarówno literalnemu, jak i symbolicznemu, towarzyszy poczucie winy. Także w tym przypadku istnieje wyraźna tendencja do częstszego przeżywania poczucia winy przez mężczyzn symbolicznie rozumiejących religię (Wtórna naiwność), niż przez analogicznie wierzące kobiety. Po trzecie jedyną emocją religijną, która różnicuje literalny sposób wierzenia od symbolicznego jest lęk. Lęk przed Bogiem wpisany jest w akceptację Transcendencji opartą na jej literalnej interpretacji (Ortodoksja), natomiast nie pojawia się on w postawie symbolicznej (Wtórna naiwność).

Z kolei postawa niewierzenia, zarówno literalnego (Krytyka zewnętrzna), jak też symbolicznego (Relatywizm), jest wysycona negatywnym afektem względem Boga – gniew na Boga jest emocją najczęściej doświadczaną przez osoby uzyskujące wysokie wyniki w Krytyce zewnętrznej i Relatywizmie. Obie postawy niewierzenia charakteryzują się niskim poczuciem winy, jednak w przypadku Relatywizmu efekt zmniejszającego się poczucia winy jest silniejszy u mężczyzn niż u kobiet. Wreszcie, jedyną emocją religijną, która różnicuje Krytykę zewnętrzną i Relatywizm jest lęk przed Bogiem – postawa Relatywizmu jest związana z istotnie niższą częstością przeżywania lęku, natomiast Krytykę zewnętrzną cechuje neutralność w stosunku do dynamiki niepokoju.

Wzorzec zależności uzyskanych w polskiej próbie jest zbliżony do próby belgijskiej, aczkolwiek nie identyczny (zob. Duriez, Hutsebaut, 2001). O ile można mówić o dużym podobieństwie korelatów w przypadku literalnego wierzenia (Ortodoksja) i literalnego niewierzenia (Krytyka zewnętrzna), o tyle status postaw symbolicznych, zarówno Relatywizmu, jak i Wtórnej naiwności, jest inny w obydwu próbach. Otóż, Wtórna naiwność w próbie flandryjskiej korelowała dodatnio tylko z Emocjami pozytywnymi, podczas gdy w próbie polskiej – także z Poczuciem winy. Relatywizm w próbie flandryjskiej okazał się być postawą niezwiązaną z emocjami religijnymi, tymczasem w próbie polskiej korelował dodatnio z Gniewem, a ujemnie z Emocjami pozytywnymi, Lękiem i Poczuciem winy. Odmienności te mogą być pochodną zarówno specyfiki kulturowej, jak i samego zjawiska emocji do Boga. Dwa wnioski nasuwają się w rezultacie porównania zależności uzyskanych w próbie polskiej i flandryjskiej. Po pierwsze kontekst emocjonalny Relatywizmu, jaki zarysował się w świetle prezentowanych badań, wydaje się być w polskim kręgu kulturowym bliższy kontekstowi niewierzenia (Krytyka zewnętrzna). Po drugie obecność poczucia winy przed Bogiem w obydwu formach wierzenia (ze znakiem dodatnim) i niewierzenia (ze znakiem ujemnym), nasuwa pytanie o charakter tej emocji. Kwestie te wymagają jednak dalszych badań.

Literatura cytowana

- Bartczuk, R.P., Wiechetek, M.P., Zarzycka, B. (w druku). Skala Przekonań Post-krytycznych D. Hutsebauta. W: M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Bartczuk, R.P., Wiechetek, M.P., Zarzycka, B. (w druku). Polska adaptacja Skali Przekonań Post-krytycznych D. Hutsebauta. *Roczniki Psychologiczne*.
- Duriez, B., Fontaine, J.R.J., Hutsebaut, D. (2000). A further elaboration of the Post-Critical Belief scale: Evidence for the existence of four different approaches to religion in Flanders-Belgium. *Psychologica Belgica*, 40, 153-181.
- Duriez, B., Hutsebaut, D. (2001). The interplay between how people approach religion and the emotions they associate with religion: an exploratory study in Flanders (Belgium). *Journal of Empirical Theology*, 14, 75-84.
- Emmons, R.A. (2003). Emotion and Religion. W: R.F. Paloutzian, C.L. Park (red.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (s. 235-252). New York: The Guilford Press.
- Fontaine, J.R.J., Duriez, B., Luyten, P., Hutsebaut, D. (2003). The internal structure of the Post-Critical Belief scale. *Personality and Individual Differences*, 35, 3, 501-518.
- Huber, S., Richard, M. (2010). The Inventory of Emotions towards God (EtG): Psychological Valences and Theological Issues. *Review of religious research*, 52, 1, 21-40.
- Hutsebaut, D. (1996). Post-critical belief. A new approach to the religious attitude problem. *Journal of Empirical Theology*, 9, 2, 48-66.
- Hutsebaut, D. (1997). Identity statuses, ego-integration, God representation and religious cognitive styles. *Journal of Empirical Theology*, 10, 1, 39-54.
- Otto, R. (1968). *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*. Warszawa: Książka i Wiedza (Oryginalna praca opublikowana w 1917 roku).
- Wulff, D.M. (1991). *Psychology of religion: classic and contemporary views*. New York: Wiley & Sons.
- Wulff, D.M. (1999). *Psychologia religii. Klasyczna i współczesna*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Zarzycka, B., Bartczuk, R. (w druku). Polska adaptacja Skali Emocji względem Boga S. Hubera. W: M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.